

Kỳ nam sản xuất ở núi về hai phủ Bình-khang và Duyên-khánh thuộc xứ Quảng-nam là hạng tốt nhất, sản ở Phú-an, Quy-nhân là hạng thứ hai. Hương kỳ-nam là bởi ruột cây gió kết lại mà thành ra. Cây gió có 3 loại : gió lưỡi trâu kết thành khổ trầm, gió niết kết thành trầm hương, gió bầu kết thành kỳ nam. Khi người ta trông thấy cây đã già, lá nó vàng, thân cây có biểu thì biết là cây ấy có hương, bẻ ra mà lấy. Trước kia họ Nguyễn đặt ra đội An-sơn, hằng năm cứ tháng 2 lính ở trong đội ấy đi vào núi tìm kiếm, đến tháng 6 thì về. Người kiếm được nhiều, kẻ kiếm được ít, không nhất định. Loài kỳ nam có màu giống như sáp trắng là hạng tốt nhất, thứ nhì là màu xanh như dầu vẹt, thứ ba là màu như sáp xanh, thứ tư là màu như sáp vàng, còn thứ màu vằn hổ là thứ kém. Kỳ nam thứ nào mềm như phấn đông lại, có thể cắt ra từng phiến thì là thứ tốt hơn cả, thứ nào cứng là kém. Tục ngữ có câu : "Tốt nhất là trắng, thứ hai là xanh, thứ ba là vàng, thứ tư là đen". Người ta chỉ căn cứ vào hình, chất, khí mà phân biệt được trầm hương với kỳ nam khác nhau. Trầm hương nặng, ít hương, sắc nhạt, mùi đắng, kỳ nam mềm nhẹ, có chất dầu. Hương thanh, đủ cả các mùi cay, chua, ngọt, đắng. Đốt lên thử, khói trầm hương bắt đầu kết lại rồi tan ngay, khói kỳ nam lên thẳng và triển miên lâu tan. Trầm hương chỉ có thể hạ khí, kỳ nam thì trị được cả chứng trúng phong, đờm xuyên, cấm khẩu. Người ta mắc phải chứng ấy, đem kỳ nam mài vào nước đổ cho uống và đốt kỳ nam cho hương thơm vào mũi thì sống lại ngay. Người đau bụng dầu chướng lên, ngậm vào khỏi ngay. Kỳ nam lại có thể trừ khí độc, khí uế. Người đi đường và đi đánh trận cần phải có nó. Kỳ nam kỵ bọc giấy, nên để vào đồ sứ và lấy vỏ cây chuối bao cho kín. Đem phơi ra nắng buổi chiều lấy ra liền thấy dầu chảy ra. Nhưng cũng không nên phơi luôn. Các điều trên này là do Cựu Văn chức Hiến chương nam họ Nguyễn thuật lại.

Xét ở tập Thiên-nam-du-ba có chép miền Ô-kim, Trà-đỉnh ở huyện Bồng-sơn, miền Kiêu-bông, thôn Nhã-ca ở huyện Phù-ly và huyện Tuy-viễn đều hằng năm phải tiến cống kỳ-lam-hương, Kỳ-lam-hương tức ở đây gọi là kỳ-nam-hương. Lại xét về mục hương phá ở bộ Sự văn loại tự chép rằng: "Trầm hương thuộc về loài cây thung cây cù có nhiều đốt. Khi người ta muốn lấy trầm hương, trước hết chặt cái rễ nó đi, để lâu năm vỏ và thân cây đều mục mà ruột và đốt nó vẫn không nát, ấy là trầm vậy. Hạng nào cành nhỏ rắn chắc là hạng quý, hạng đen mà cho vào nước thì chìm là trầm hương, nửa chìm nửa nổi là kê-cốt hương, hạng thớ to là tiên hương. Trầm hương sản ở nhiều nơi, sản ở Chân-lạp là hạng tốt nhất, ở Chiêm-thành là thứ hai, ở Bột-nê là thứ ba. Trầm hương sản ở Chân-lạp chia làm 3 hạng, hạng ở Lục-dương là tốt nhất, hạng ở Tam-lộc thứ hai còn hạng Bột-la-cương là kém. Nói về hương thì hạng trầm có ngay khi cây còn tươi là tốt nhất, hạng trầm nào khi cây đã héo mà rụng xuống là hạng vừa. Chặt nó dòn và rắn là tốt, chất vàng là hạng vừa. Hình nó có thứ như hình con tê, có thứ như hình con chim yến, có thứ như hình cái thoi". Nay hỏi lại mọi người ở Nghệ-an, Thuận-hóa chuyên nghề đi kiếm hương, tôi mới biết rõ là trước kia người ta nói là sai lầm.

Xét ở bản thảo bị yếu (sách thuốc) chép : trầm hương cay, đắng và thơm. Mọi loài cây đều nổi, chỉ trầm hương là chìm, cho nên làm cho khí hạ xuống và trừ được đờm. Dù có tính làm cho khí hạ xuống, nhưng lại có tính thăng để lên, khí thơm vào chân tỳ, có thể điều hòa được dạ dày, lá lách, sắc đen và chất là dương cho nên vào chân thận, bổ cho mạnh môn hỏa, có tính làm cho khí lưu thông mà không hại khí, làm cho trong bụng ấm áp mà không bốc hỏa lên, lại trị được chứng đau bụng và chứng đi lỵ cấm khẩu cùng các báng tích, chứng trúng phong, vằn vằn. Hạng sắc đen xuống nước chìm thì tốt. Hạng mùi ngọt thì có tính ôn hòa, hạng có chất cay thì nóng. Thứ trầm có vằn vàng gọi là hoàng trầm, thứ trầm như sừng trâu gọi là giác trầm, thứ trầm khi người ta thăm thì thấy mềm, khi người ta bóc thì nó cuộn lại là hoàng-lạp-trầm, hạng ấy rất hiếm có, hạng trầm nổi gọi là sạn hương, hạng trầm nửa nổi nửa chìm là tiên hương. Còn hạng gọi là kê cốt hương dầu chìm nhưng ruột rất rắn thì không dùng được.

Cứ theo như tôi nhận xét thì loài kỳ nam hạng tốt nhất tức là hoàng-lạp-trầm, hạng vừa là hoàng-trầm.